

Szabad vállalkozók országa?

A magyar közgazdászok 1953 és 1960 között úgy gondolták, hogy a kelet-európai ún. szocialista gazdaságok egyik alapvető, talán legalapvetőbb vonása az egész lakosság bérből és fizetésből élő dolgozókká (és azok családtagjaivá) való átváltozása, s ezzel párhuzamosan a szabad munka megszüntetése.¹ Mivel általában a kapitalizmust a bérmunka rendszerének tartják, olyan rendszernek, amely fejlődése során a dolgozók egyre nagyobb részét változtatja át bérmunkássá és alkalmazottá, ám ennek a folyamatnak sohasem ér a végére, ebből a szempontból a szocializmus a kapitalizmus végletes formájának, beteljesedett kapitalizmusnak² látszott. A közgazdák természetesen tisztában voltak azzal is, hogy a kelet-európai szocializmus másfelől a kapitalizmus ellentéte. A kapitalizmus ugyanis nemcsak a bérmunka rendszere, hanem az összes termelési eszköz szabad tulajdona, szabad piac és szabad munka is, valamint az előbbieken alapján keletkező racionális technika, racionális jog és az egész gazdasági élet piaci szabályozása, míg a megvalósult szocializmus mindezek tagadása. A magyar közgazdák akkoriban a

---

1. Az idevonatkozó gondolatok legérleltebb megfogalmazása Liska Tibor kéziratban terjesztett műve: *Ökonosztát* (1960).

2. Liska kifejezésével: « a szocializmus a kapitalizmus legfelsőbb foka, »

szabad piacnak, a szabad munkának, a racionális technikának és jognak a bérmunka rendszerével való egyesítését, a tárgyi termelési eszközökre vonatkozólag pedig a kapitalista szabad tulajdon és a szocialista központi tulajdon szabad bérletekkel való helyettesítését javasolták. E javaslatokat vették át — jóval szerényebb és óvatosabb formában — a cseh közgazdászok a Prágai Tavasz idején.

Az elmúlt 20 év magyarországi fejlődése olyan állapot kialakulásához vezetett, amelyre a fenti gondolatok egyáltalán nem alkalmazhatók. A felszínen igaznak látszik ugyan, hogy az akkor felismert tendencia e 20 év során tovább erősödött. Formálisan és jogilag ma sokkal több ember tartozik a bérből és fizetésből élők kategóriájába, és sokkal kisebb azoknak a száma, akiket a statisztika önállóknak jelöl meg. Azt mondhatnók tehát, hogy a folyamat csaknem végéhez ért: szinte minden dolgozó valamilyen szocialistának minősített intézmény munkása vagy alkalmazottja, vagy más formában fogalmazva: szinte mindenki bérből vagy fizetésből él. Az állítás ez utóbbi formában szembeszökően téves. Hogy ne legyen téves, így kell átfogalmazni: csaknem mindenki *egyrészt* bérből és fizetésből és, vagy még pontosabban: csaknem mindenki *kisebb részben* bérből vagy fizetésből él. Nagyobb részben ugyancs másból. Azokból a tevékenységekből, amelyeket a második, a párhuzamos, a rejtett, vagy még egyszerűbben a piaci gazdaságban folytat. A mai magyar dolgozó furcsa, kentauruszerű, kettős lény: egyfelől majdnem mindig munkahelyéhez kötött (nem szabad) bérmunkás, másfelől ugyancsak majdnem mindig valamiféle szabadpiaci szereplő is, föld-, tőke- és munkabefektetéssel gazdálkodó, önálló kistulajdonos. Megélhetési módjában, jövedelemszerzésében, élete egész stratégiájában nagyobb szerepet játszik az, hogy önálló, mint az, hogy bérből és fizetésből él. Az önállóság bizonyos foka és fajtája jellemzi a bedolgozók nagyrészét is. Ugyancsak önállóknak tekinthetők a szellemi szabadfoglalkozásuak, valamint a magánpraxist folytató orvosok, a piacról élő építészek, mérnökök, kutatók, fordítók. Ők elsősorban szaktudásukat bocsátják áruba, ám többségük — legálisan vagy

illegálisan — anyagi értelemben vett tőkével, berendezéssel is rendelkezik. Végül a kapitalista vállalkozás nívójáig menő önállósággal rendelkeznek, legalább időlegesen, a termelőszövetkezetek melléküzemeinek kívülről jött kezdeményezői.

Valamennyi önállóra jellemző, hogy föld-, tőke- és munkabefektetése a rentabilitásnak van alárendelve (míg az elosztási rendszer keretében működő termelési egységeknél a rentabilitás alárendelt szempont); hogy üzemvezetése racionális, költség-haszon függvény szempontú; hogy adminisztratív és egyéb nem termelő költségei csekélyek; továbbá, hogy az említett tényezők, valamint a nagyobb érdekeltség hatására az egységnyi tőke és munkabefektetés hozama náluk magasabb. A hozamot az is növeli, hogy az egységnyi hozamra és értékre jutó elvonás (adó) kisebb, mint a központilag irányított elosztási rendszerben.

Az önállóság bizonyos foka jellemzi azokat a bérből és fizetésből élő dolgozókat is, akik jövedelmük nagyobb részét a munkaköri kötelezettségen túlmenő munka külön díjazásából fedezik. E külön díjazást ugyanis nem valamilyen központilag vagy helyileg megszabott prémiumrendszer biztosítja a többlet-teljesítményt nyújtó dolgozóknak, hanem azt informálisan szervezett érdekvédelmi küzdelemben vívják ki maguknak, szabályos piaci alkuba bocsátkozva a vezetőkkel a külön díjazások mértékének meghatározásáért. Így az üzemekben két, nagyjából egyenrangúnak tekinthető hatalom áll egymással szemben: a vezetők és a dolgozók.

A mai Magyarország tehát jelentős mértékben a *kis önállók világa*, kiknek stratégiájára egyre inkább a vállalkozói mentalitás a jellemző. A vállalkozásnak azonban a rendszerből adódó korlátai vannak. Családi vállalkozást lehet folytatni, bérmunkát azonban csak kis mértékben lehet alkalmazni, és nagy arányú felhalmozásról nem lehet szó. Minél jobban növekszik ugyanis a kizüzem, annál inkább szembe ötlük, és annál türhetetlenebbé válik a rendszer számára. Már az is elfogadhatatlan, ha a kis önálló jövedelme túlságosan magasra emelkedik (amit nagyon nehéz eltitkolni), végképp megengedhetetlen azonban, hogy magas nyereségét felhalmozásra fordítsa. Ebből

adódik, hogy a kis önállók jövedelmeiket elsősorban fogyasztási cikkekre (ház, nyaraló, lakás, autó, motorcsónak, stb.) fordítják. A vállalkozás nagyságának korlátozása másfelől növeli a kis önállók számát, mert a termelésükre irányuló piaci kereslet folyamatosan növekszik.

Hogy a magánvállalkozás végülis Magyarország nemzeti termékének hanyadrészét állítja elő, azt egyelőre még senki sem tudta fölbecsülni³ és az erre vonatkozó becslések attól is függnek, hogy a párhuzamos gazdaság határait hogyan vonjuk meg. De fontosabb ennél az a tény, hogy a rejtett gazdaságban — csekély tőke-ellátottsága ellenére — a munka termelékenységé sokkal magasabb, hatékonysága nagyobb, üzemvezetése racionálisabb és modernebb, fejlődése dinamikusabb. Kvantitatíve is összemérhető az állami gazdálkodás teljesítményével, kvalitatíve azonban erősebb annál.

*

A kommunista irányítású magyar gazdaság történetében két szakaszt különböztethetünk meg. Az elsőben fokozatosan tulajdon nélküli bér munkássá változtatták csaknem az egész lakosságot. A földdel, termelési hellyel, termelési eszközzel vagy más tulajdonnak rendelkezőket mintegy 15 év leforgása alatt megfosztották tulajdonuktól, de bér munkássá változtatták azokat is, akik azelőtt csak részben vagy egyáltalán nem vettek részt a termelésben. Ennek a fantasztikus méretű proletarizálódásnak nélkülözhetetlen előfeltétele volt az egy keresőre jutó reálbér csökkentése, ennek pedig a szabad munkahelyváltogatás letiltása. A reálbérek abszolút és viszonylagos csökkenése alapján extenzív iparosítás ment végbe, változatlan technikai színvonalon.

---

3. Erre vonatkozóan Magyarországon is folynak kutatások.

Ez a szakasz a hatvanas évek közepén ért véget, amikor a tanulatlan munkaerő elfogyott, másszóval a proletarizálódás folyamata befejeződött. Az extenzív iparosítást már nem lehetett tovább folytatni, mert már nem lehetett növelni a fizikai munkások számát. Minden addiginál súlyosabb gazdasági válság, vagy inkább azt mondhatjuk gazdasági csőd következett be, amelynek döntő oka a munkaerőhiány miatt beálló működésképtelenség volt.

Az elkerülhetetlen változás első jelei a mezőgazdaságban mutatkoztak. Az 1959-60. évi erőszakos kollektivizálás nyomán a mezőgazdasági termelés mélypontra zuhant, a földek műveletlenek maradtak, a parasztok az adott feltételek között nem voltak hajlandók dolgozni. Ám feltámadt a termelési kedv akkor, amikor a parasztság kiharcolta magának a kollektív és a magángazdaság szimbiózisát. A piaci gazdaság azután a mezőgazdaságból a gazdasági élet más területeire is áttért.

Megjegyzendő, hogy a piacnak az előző korszakban sem volt elhanyagolható hatása a gazdasági életre: egyrészt az örökölt piaci struktúra maradt a gazdasági élet alapja, másrészt a gazdasági ciklusokat is az állami gazdaságpolitika és a piac (rejtett) küzdelme szabta meg⁴. Amíg azonban e szakaszban a piac hatása főképpen indirekt volt, addig a hatvanas évektől kezdve már jelenlévő piaci folyamatok formálják a gazdaságot és határozzák meg egyre inkább a termelési erők elhelyezkedését a különböző szektorokban. Az állam továbbra is korlátozni próbálja a munkapiacot, ám a munkaerő — a maga rejtett eszközeivel — mindinkább függetleníti magát az állami szabályozástól, s azon területek felé fordul, amelyeken kedvezőbb feltételek mellett tudja hasznosítani magát. Ez a folyamat megnöveli az állam által háttérbe szorított termelési ágak termelését, addig ki nem elégített szükségleteket elégít ki, s új szükségleteket teremt.

Mennyiben általánosítható a magyar fejlődés más kommunista irányítás alatt álló országokra? Mutatkoznak-e más országokban is hasonló irányú fejlődés jelei?

---

4. V.ö.: Kemény István: « Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? » *Magyar Füzetek*, 1. sz.

A túlnépesedés mindenütt megszűnt, a rendelkezésre álló fölös munkaerő mindenütt elfogyott, ilyen irányú fejlődés objektíve minden országban szükségessé vált. Ugyanakkor azonban igaznak látszik az a nehezen bizonyítható állítás, hogy a nem regisztrált gazdaság egyetlen más kommunista országban sem terjedt ki ennyire, és ami sokkal fontosabb ennél, a piaci folyamatok másutt elsősorban az *árnyékpia*⁵ területén jelentkeznek, amíg Magyarországon *valóságos* piac van, amely nemcsak újra elosztja, hanem növeli is a nemzeti terméket.

Valamennyi kelet-európai országban a gazdaság működését a második, rejtett piac biztosítja azáltal, hogy helyesbíti a központi tervezés által létrehozott anarchiát, és alulról javítja ki azt, amit felül elrontanak. Magyarországon azonban az elmúlt 10 évben a piac növekvő befolyása és jellegének pozitív irányba terelődése a gazdaságnak nemcsak *működését biztosította*, hanem *felődését* is.

E feltűnő különbség Magyarország és a többi kommunista társadalmi rend között valószínűleg azzal függ össze, hogy 1956 után nem lehetett visszaállítani a forradalom előtti állapotokat. A különbség pontos kielemezése azonban nem tartozik e tanulmány tárgyába.

*

Miért növekszik évről-évre a nemzeti terméknek az a része, amely rejtve marad a hatóságok előtt? Miért igyekeznek az emberek eltitkolni gazdasági cselekvéseik egy részét? Miért mennek át egyre többen az első, a hivatalos gazdaságból a második, a rejtett gazdaságba?

A főok nyilvánvalóan a kényszerűség, amelynek hátterét az állami gazdaságpolitika képezi. Az állami bérszabályozás

---

5. Az árnyékpia ügyletei közé sorolom a borravalót, a hálapénzt, a csúszópénzt, stb. Az árnyékpiacon a vásárló nem többletvekenységet fizet meg, hanem *felárat* fizet az elosztási rendszerben végzett tevékenységért, illetve a munkaköri kötelezettség valamilyen megszegéséért.

gyakorlatilag minden termelő tevékenységet lehetlenné tesz, — vagy legalábbis azzá tenne, ha kizárólagosan érvényesülne⁶. Ez magyarázza, hogy még a hivatalos gazdaságon belül is a munka jelentős része átvonul a hatóságtól félig független piacra. A másik korlát a hatóságok elutasító álláspontja az önálló vállalkozással szemben, amelynek egyik lecsapódása az iparendedélyek és az iparosok működési körének korlátozása, egy másik pedig az adópolitika. Az eredmény az, hogy a kis önállók nagy része kénytelen tevékenységét részben vagy teljes egészében eltitkolni.

E kényszerítő okokon kívül az embereket más motívumok is a piaci tevékenységek útjára vezetik. E motívumok: a függetlenségnek, a személyes szabadságnak, a képességek kibontakoztatásának, az önérvényesítésnek a vágya⁷. Ez a második gazdaság dinamizmusának egyik kulcsa.

Ez a függetlenség és szabadság azonban viszonylagos, hiszen föld alá kényszerül. A termelésének és nyereségének nagy részét eltitkoló kistulajdonos, az engedély nélküli magániparos, a pult alól árusító bolti eladó, az alacsony bérű dolgozókat fölöslegesen foglalkoztató vállalatvezető, a vesztegetéssel célhoz érő anyagbeszerző — egy bizonyos mértékig egytől-egyig törvényen kívül élnek. Tudatuk háttérében mindig ott van a leleplezéstől való félelem, amely égetően akuttá válik, ha a Népszabadságban cikk jelenik meg a csaló kisiparos vagy a visszaéléseket elkövető vállalatvezető ellen. Az emberek tudatában vannak helyzetük bizonytalanságának, máról holnapra élnek, s akasztófahumorrallyal viccelődnek a következő hónapról vagy évről, amelyben talán elvesztik mindazt, amit ideiglenesen megszereztek maguknak. Az illegalitás, a földalattiság objektív állapota és szubjektív átélése letartóztatásra váró üldözöttek vagy ítéletre váró rabok szorongását vegyíti az egzisztenciális szabadság és önérvényesítés nagy nehezen megszerzett és

---

6. Lásd erről Zsille Zoltán fentebb közölt tanulmányát.

7. Vö. Kovács* János: A szabadság egy rejtett dimenziója, *Magyar Füzetek*, 1.

korlátozott örömébe. Magyarország egyrészt a racionálisan gazdálkodó és gondolkodó önálló ország, másrészt azonban azoké is, akik irracionálisan rettegnek a bizonytalan jövőtől.

*

A kelet-európai társadalmi rendszerek elemzésében az ötvenes és a hatvanas években a totalitáriánus elmélet uralkodott, a hetvenes években viszont a konszenzus-elmélet került előtérbe. A hatalom a kelet-európai országokban minkét elmélet szerint meg tudja valósítani célkitűzéseit, legalábbis a lakossággal szemben. A két elmélet főleg a lakosság engedelmességének interpretálásában különbözik.

Igazság szerint azonban a társadalmakban nem teljesül a központi akarat: a lakosság csak látszólag hajtja végre az utasításokat, a valóságban kijátssza, megkerüli őket vagy kifejezetten ellenükre cselekszik. Az utasításokat, rendeleteket, törvényeket a lakosok nem elszigetelt egyéni akciókban játsszák ki, hanem kollektíven, társadalmi csoportok, rétegek, osztályok együttes akciójával. E csoportokat és akciókat elsősorban az ellenük irányuló központi elhatározások és korlátozások hívják életre. Stratégiájuk az ellenállásban alakul ki.

A kelet-európai társadalmak rendszere egyfelől leírható statikusan és formálisan, amikor is az uralom centralizált teljessége áll szemben az uralomtól való megfosztottság és kismizmizettség teljességével. Másfelől azonban leírható dinamikus és reálisan, amikor is a társadalmat konfliktusok halmazának kell tekintenünk, amelyen belül szünet nélkül folyik az egymással szembenálló stratégiák küzdelme. A konfliktusok megosztják, szétszakítják, egymást gyűlölő rétegek és csoportok küzdelmének színterévé teszik, ugyanakkor azonban fenn is tartják a társadalmat. A központi döntések ugyanis két irányból is halálos veszéllyel fenyegetik ezeket a társadalmakat. Egyfelől meg akarják tervezni a megtervezhetetlent, szabályozni akarják a szabályozhatatlan életet. Mivel azonban az élet kiszámíthatatlan véletleneit és változásait nem képesek figyelembe venni, pontos végrehajtásuk magát az életet fojtaná meg.

Csak a lakosság ellenstratégiáinak köszönhető, hogy bár akadozva, de működnek a termelési és szolgáltatási egységek. Másfelől a központi akarat rendelkezései általában arra irányulnak, hogy értelmétől, céljától és lehetőségeitől fosszák meg az egyéni és a csoportos kezdeményezést, viszont éppen erre a kezdeményezésre épülnek az ellenstratégiák. Így a kelet-európai társadalmak normális időben való normális működését éppen az ellenstratégiák tartják fenn: e társadalmak nem a konszenzusra, hanem az ellenkezőjére épülnek.

Az ellenstratégiák legfontosabb színtere mindenütt a nem regisztrált gazdaság, amelynek valamennyi szereplője tisztában van azzal, hogy a központi akarat ellen irányuló, átgondolt közös akcióban vesz részt az egyén és a csoport autonómiájának növelése érdekében. Ezzel egyidejűleg a kollektív cselekvés azt is eredményezi, hogy gyarapodik a társadalom összjövedelme, külön-külön minden egyes társadalmi csoporté is, s hogy az emberek elfogadhatóbb körülmények között élnek. Az érdekelték az ellenstratégiáknak ezzel a hatásával is tisztában vannak. A második gazdaság szereplői ilyen értelemben is kételtűek: lázadók is, egyetértők is⁸. De elképzelhető-e olyan élet, amelynek minden pillanata lázadás, vagy minden pillanata egyetértés lenne?

*

A magyar gazdaságpolitikának az a legfőbb problémája, hogy bekötött szemmel keresi az útvesztőből kivezető utat.

---

8. Jó példa erre a magyarországi gyárakban folyó rejtett osztályharc: a gyári munkások rejtett, de tudatos érdekvédelmi osztályharca két tűz közé szorítja a gazdasági vezetőket, akik a maguk részéről « kétfrontos » stratégiát kénytelenek alkalmazni. Egyrészt ki kell játszaniuk vagy meg kell szegniük minden egyes központi döntést, különben a gyári termelést egy napig sem tudnák fenntartani, másrészt ki kell védeniük a munkás-követelések egy részét; a teljes engedés ugyanis politikai botrányhoz vezetne és állásvesztéssel vagy börtönbüntetéssel fenyegetné őket.

Erőfeszítései tragikomikusak, mert irreális mindaz, amiből kiindul: az irányításnak sejtelve sincs a nemzeti termék méretéről, forrásainak és felhasználásának megoszlásáról, a lakossági jövedelmek nagyságáról és eloszlásáról, a befektetett munka mennyiségéről és felhasználásának helyéről, a munka termelékenységéről, stb.

A törvénytelen piac korrigálja az abszurd központi akaratot. Ennek a korrekciónak azonban határa és ára van. A törvénytelen mobilitás mindig kétes; az emberi jogok törvénytelen érvényesítése önmagának mond ellent (jogellenes jog); szabadság nincs biztonsággal, ez esetben pedig csak a biztonság feláldozásával lehet a szabadságot érvényesíteni. A manőverezéssel megszerzett életnívó is kétes, mert miféle életnívó az, ahol napi 12 óra alatt szerzik meg azt, amit 6 órában lehetne? Mert csak nagyon kevésbé biztosított; csak rövid időre számítható ki; a folyamatos munkával és mérlegeléssel szerzett haszon és gyűjtés helyébe a rögtönzött, szabálytalan akciókat teszi; a nyugodt életmenet helyébe a zaklatottat; takarékoság és szervezés helyére a máról holnapra élést; kizárja a generációkban való gondolkodást; jó munka helyére rosszabbat tesz; leértékeli a konstruktív, alkotó, megbízható embert, felértékeli a nihilistát; kérdésessé teszi a kultúrát; tömegek vallásává teszi az antikultúrát. Manőverező társadalomban beomlanak a házak, lezuhannak a repülőgépek, mérgezetek az élelmiszerek, s a mondatok megszűnnek mondatok lenni.

Részletek egy terjedelmesebb tanulmányból.